

دانشگاه علامه طباطبائی

دانشکده علوم اجتماعی و ارتباطات

سیر تحول مفهوم آزادی در مطبوعات ایران (مطالعه تطبیقی انقلاب مشروطه و اسلامی با تاکید بر دو روزنامه صور اسرافیل و کیهان)

استاد راهنما: آقای دکتر هادی خانیکی

استاد مشاور: آقای دکتر محمد مهدی فرقانی

استاد داور: آقای دکتر محمد حسین پناهی

رشته: علوم ارتباطات اجتماعی

دانشجو: عبدالصمد محمودی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فصل ۱

کلیات تحقیق

تقدیم به

مادم، که اولین آموزگار آزاداندیشی و آزادیخواهی در زندگی ام بود

وزنان سرزمینم که بهره‌فرهنگ استبدادی در تاریخ این سرزمین خواسته است تا بادستی آه‌سین پیشانی آن‌ها را به سوی

زمین خم کند، خافل از آنکه پروردگارش آن‌ها را آفریده تا با سری بلند کام برداشته و اختران را بسکند

و تمام کسانی که سنگ را برای بنای آزادی به دوش می‌کشند، نه برای ساختن مقبره

چکیده

پژوهش حاضر، به بررسی سیر تحول مفهوم آزادی در تاریخ سیاسی و اجتماعی دو دوره مهم و تعیین کننده تاریخ ایران، یعنی انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی می پردازد. در این پژوهش محقق بر آن است تا با استفاده از روش تحلیل گفتمان انتقادی و استخراج مفاهیم و مقولات مورد نظر در سه سطح توصیف، تفسیر، تبیین و با تکیه بر نظریه آزادی مثبت و آزادی منفی از آیزایا برلین و تئوری های انقلاب، نشان دهد که معنایی که از مفهوم آزادی در این دو دوره استنباط می شده است به کدامیک از مفاهیم برلینی نزدیک است؟ و این برداشت بخاطر وجود چه شرایطی بوده است؟. متونی که برای این تحقیق انتخاب شد، استخراج شده از دو روزنامه مهم و پرتیراژ این دو دوره یعنی صوراسرافیل برای مشروطه و کیهان برای انقلاب است. براین اساس سعی شد تا از هر روزنامه چهار متن را که به موضوع تحقیق نزدیکند و می توان اطلاعاتی را در این مورد در آن ها برکشید، به صورت هدفمند انتخاب کرد. چرا که در تحلیلگفتمان، اساساً کیفیت حضور یا غیبت مفاهیم در متن، مورد نظر است و روش نمونهگیری هدفمند، در این پژوهش بهتر میتواند پاسخگوی هدفهای تحقیق باشد.

پس از بررسی متون مورد انتخاب در این تحقیق و استخراج اطلاعات مورد نظر و مطابقت آن با بسترها و زمینه های سیاسی- اجتماعی دو دوره مورد بررسی، به این نتیجه رسیدیم که معنایی که از مفهوم " آزادی " در دوره مشروطه استنباط می شده به مفهوم " منفی " برلینی آن نزدیک بوده است و در دوران انقلاب اسلامی، معنایی که از مفهوم آزادی استنباط می شده است به مفهوم " مثبت " برلینی نزدیک بوده است. این مسئله را شاید بتوان حاصل عوامل مختلفی دانست که از جمله آنها می توان به این مسئله اشاره کرد که در دوره مشروطه؛ عمده روشنفکران و روحانیون مشروطه نگاهی مثبت به غرب و گفتمانی که در غرب حاکم بوده است، داشتند. و بیشتر در پی جواب به این سوال بودند که علت پیشرفت غربی ها و عقب ماندگی ما ایرانیان چیست؟ و بدین گونه برای رفع این عقب ماندگی، بعضاً حتی برخی از آنان نوعی نگرش شیدا گونه نیز به غرب و فلسفه آن پیدا می کردند. اما وقتی به دوران انقلاب اسلامی نگاه می کنیم، خواهیم دید که این مسئله برعکس شده و نگاهی که عمده ایرانیان به غرب و فلسفه آن داشتند، منفی بود. تا جاییکه حتی چندین سال قبل از وقوع انقلاب اسلامی توسط عده ای از نویسندگان و روشنفکران شعار " بازگشت به خویشتن " سر داده می شود.

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

فصل اول: کلیات تحقیق

- ۱-۱- مقدمه و طرح مسئله..... ۱۱
- ۱-۲- سؤالات تحقیق..... ۱۳
- ۲-۳- پیشینه تحقیق..... ۱۳
- ۱-۴- ضرورت و اهمیت موضوع..... ۱۷
- ۱-۵- اهداف اصلی تحقیق..... ۱۸
- ۱-۶- ویژگی ها و علت های انتخاب دو دوره تاریخی مورد انتخاب این تحقیق..... ۱۸
- ۱-۷- گفتمان های سیاسی مسلط در این دو دوره..... ۱۹
- ۱-۷-۱- گفتمان دموکراسی..... ۲۰
- ۱-۷-۲- گفتمان سنت گرایی ایدئولوژیک..... ۲۰

فصل دوم: مبانی نظری تحقیق

- ۱-۲- مقدمه..... ۲۳

- ۲-۲-۲- گفتمان..... ۲۴
- ۱-۲-۲- نظریات تحلیل گفتمان..... ۲۵
- ۱-۱-۲-۲- فوکو؛ گفتمان : قدرت/ دانش..... ۲۵
- ۲-۱-۲-۲- وداک، رویکرد جامعه- زبان شناسی اجتماعی گفتمان..... ۲۶
- ۳-۱-۲-۲- ون دایک؛ رویکرد اجتماعی- شناخت..... ۲۷
- ۴-۱-۲-۲- فرکلاف ؛ گفتمان ، کردار اجتماعی زبان..... ۲۸
- ۳-۲- مفهوم آزادی و سیر تحول آن در غرب..... ۳۰
- ۱-۳-۲- مقدمه..... ۳۰
- ۲-۳-۲- آزادی مبتنی بر اندیشه کیهان محور..... ۳۱
- ۳-۳-۲- آزادی مبتنی بر اندیشه خدا محور..... ۳۲
- ۴-۳-۲- آزادی مبتنی بر اراده ی انسان و فردیت او..... ۳۳
- ۴-۲- مفهوم آزادی و سیر تحول آن در ایران..... ۳۶
- ۱-۴-۲- آزادی به مفهوم قانون..... ۳۶
- ۲-۴-۲- آزادی محصور در شریعت..... ۴۲
- ۵-۲- مطبوعات و سیر تحول آن در ایران..... ۴۸
- ۱-۵-۲- انعکاس ساخت و نظام سیاسی در عرصه مطبوعات..... ۵۲

۶-۲- بررسی روزنامه های مورد مطالعه در این تحقیق (صوراسرافیل و کیهان)..... ۵۳

۶-۲-۱- روزنامه صوراسرافیل..... ۵۳

۶-۲-۲- روزنامه کیهان..... ۵۵

۷-۲- چارچوب مفهومی (ترکیب نظریات و جمع بندی مباحث)..... ۵۹

۷-۲-۱- دو مفهوم آزادی : منفی " و " مثبت " از آیزایا برلین..... ۵۹

۷-۲-۲- تئوری هایی در مورد آثار و پیامدهای انقلاب ها..... ۶۳

فصل سوم: روش تحقیق

۳-۱- مقدمه..... ۷:

۳-۲- روش تحقیق..... ۷.۱:

۳-۲-۱- روش اسنادی..... ۷.۱:

۳-۲-۲- روش تحلیل گفتمان..... ۷.۱:

۳-۲-۲-۱- الگوی تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف..... ۷۲:

۳-۲-۲-۲- سطوح تحلیل گفتمان..... ۷۴:

۳-۳- جامعه آماری..... ۸:

۳-۴- شیوه نمونه گیری..... ۸:

۳-۵- واحد تحلیل..... ۸.۱:

۳-۶- تعریف مفاهیم..... ۸۱

۳-۷- روش استخراج اطلاعات..... ۸۲

۳-۸- پایایی و روایی تحقیق..... ۸۶

۳-۹-۱- پایایی..... ۸۶

۳-۹-۲- روایی..... ۸۶

فصل چهارم: یافته های تحقیق

۴-۱- بسترها و زمینه های سیاسی-اجتماعی انقلاب مشروطه..... ۸۹

۴-۱-۱- مقدمه..... ۸۹

۴-۲- دوران قبل از مشروطه..... ۹۰

۴-۲-۱- عوامل داخلی..... ۹۰

۴-۲-۲- عوامل خارجی..... ۹۳

۴-۳- انقلاب مشروطه و وقایع پس از آن..... ۹۴

۴-۴- تحلیل متن و تحلیل فرامتن..... ۱۱۹

۴-۵- بسترها و زمینه های سیاسی اجتماعی انقلاب ۵۷..... ۱۲۳

۴-۵-۱- مقدمه..... ۱۲۳

۴-۵-۲- از سالهای ۴۲ تا انقلاب ۵۷..... ۱۲۳

۳-۵-۴- وضعیت سیاسی اجتماعی پس از انقلاب.....۱۲۸

۶-۴- تحلیل متن و فرامتن.....۱۶۵

فصل پنجم : جمع بندی و نتیجه گیری

۱-۵- مقدمه.....۱۷۲

۲-۵- جمع بندی تحقیق.....۱۷۳

۳-۵- نتیجه گیری.....۱۷۴

۴-۵- محدودیتهای تحقیق.....۱۸۲

۵-۵- پیشنهادات تحقیق.....۱۸۳

منابع و مأخذ.....۱۸۴

" کلمات از هر چه که مُهر یک معنا بر آن ها بزند یا به

یک طرز تلقی محدودشان کند ، بیزارند ، زیرا تغییر

و تحول در سرشت آنهاست "

ویرجینیا وولف

" ترک آزادی به معنای ترک انسان بودن و چشم پوشیدن

از حقوق و حتی تکالیف بشری است ... اینگونه ترک و

تسلیم با سرشت انسان منافات دارد "

ژان ژاک روسو

۱ ۴ - مقدمه و طرح مسئله

به دنبال رنسانس و در پی آن آغاز عصر روشنگری در اروپای قرون ۱۶، ۱۷ و ۱۸ میلادی، و فروپاشی مبانی مشروعیت حاکمیت کلیسایی، شکل گیری دولت- ملت های مدرن، شماری از مفاهیم حقوقی، مدنی، سیاسی و اجتماعی که تا آن زمان بر سرشت جوامع حاکم بودند دستخوش تحول اساسی و مناقشات بسیاری گشتند. از جمله آنها - که روند تحول مفهومی آن موضوع مورد بررسی این تحقیق نیز می باشد - می توان به مفهوم " آزادی " و تحول آن اشاره کرد. در واقع به دنبال استقرار حکومت های دموکراتیک، به خصوص پس از انقلاب کبیر فرانسه، مفهوم " آزادی " در کنار مفهوم " برابری " در شمار مقوله ها و شعارهای اساسی مورد نظر فیلسوفان و سیاستمداران پس از عصر روشنگری قرار گرفت، به طوری که همه به تقدس این مفاهیم قایل شدند. چرا که معتقد بودند، بدون وجود آزادی در یک جامعه، تمییز شخصیت انسان امکان ندارد و اعمال و افعال هیچکس، اعمال و افعال شخصی او نخواهد بود. در چنین وصفی انسان به شناسایی نفس خود قادر نمی شود، توسعه افکار و ترقی جسمانی و عقلانی انسان ممتنع است، انسان مسلوب الاختیار شده و نمی تواند درباره اعمال و افعال صادره از خود مورد تقبیح و تحسین قرار گیرد. انسان فقط بعد از تحصیل این حق، یعنی بعد از بدست آوردن آزادی می تواند خود را آدم شمرده، اعمال و افعال خود را به خود نسبت داده، و بجد و جهد شخصی خود را به بالاترین رتبه وجود برساند.

اما با وجود این توجه عام، تعریف ها و تفسیرها از این مفهوم از پراکندگی ها و تنوع بسیاری برخوردار بوده و هست. و این تنوع و پراکندگی هم حوزه نظری و هم حوزه عمل را در سراسر دنیای جدید در بر گرفته است. در واقع "هیچ کس بی چون و چرا آزادی را نمی گوید، قانون را بیهوده نمی داند و با دموکراسی دشمنی نمی ورزد. بعبارت دیگر، هر کسی "از ظن خود" هوادار "آزادی، دموکراسی و حکومت قانون می شود. زیرا وقتی که جامعه بشری فکری را بپسندد و شیوه ای را برتر بداند، افراد و اجتماعات انسانی نیز کوشش خواهند کرد آراء و اندیشه های متفاوت و گاه متضاد خود را با آن تطبیق دهند و در نتیجه هریک از آنان مدعی می شوند که "آزادی واقعی" و "دموکراسی اصیل" و "قوانین مترقی"، تنها در چارچوب فکر و عمل آنها می گنجد و سایر مدعیان از این خواستهای گرانبهای اجتماعی یا غافل و گمراهند و یا مغرض و خودخواه. معروف است زمانیکه خانم رولان را که خود از فعالان برجسته انقلاب فرانسه بود، اعدام می کردند، فریاد زده بود: "ای آزادی، به نام تو چه جنایت ها که مرتکب نمی شوند! " یعنی ضمن اینکه او خویشان را نماینده راستین آزادی می دانست از اینکه روبسپیر و سایر مسئولین اعدام او نیز همین ادعا را داشتند، آگاهی داشت. اینگونه اختلافات در تعبیر و تفسیر آرمانهای اجتماعی منحصر به آزادی، قانون و دموکراسی هم نیست و نمونه های آن را در بسیاری از موضوعات و موارد دیگر نیز می توان یافت. " (کاتوزیان، ۱۳۷۲: ۱۴)

در ایران نیز مفهوم جدید آزادی برای اولین بار در جریان شکل گیری جنبش مشروطه، در صدر شعارهای نخبگان و مردم قرار گرفت. هر چند که باید گفت ردّ پای این مفهوم را در آراء و نظریات روشنفکران و روحانیون عصر ناصری نیز قابل مشاهده است، اما توجه عمیق و عملی به این مفهوم و همه گیر شدن آن را باید در نخستین سالهای پس از پیروزی انقلاب مشروطه در سال ۱۲۸۵ شمسی، و در فرآیند تصویب قانون اساسی پی گرفت. تعمیم و تعمیق این مفهوم نیز مثل بسیاری از مفاهیم مدرن دیگر مرهون فعالیت و انتشار مطبوعات آگاه و بیدارگر مشروطه خواهان است. چرا که مطبوعات انقلابی آن دوره از هر فرصتی استفاده کردند تا اندیشه مشروطه و تشکیل پارلمان را با تکیه بر مفاهیم جدیدی چون آزادی، قانون و پارلمان به زبان عامه در میان مردم رواج دهند.

در واقع هر زمان در چیرگی قدرت مرکزی خللی صورت پذیرفته و جنبش های مدنی بروز و ظهور یافته، جامعه ایرانی شاهد پیدایش نشریه های متعدد با تیراژ بالا، و طرح مفاهیمی نو از جمله "آزادی" بوده است

که این مهم را می توان در متن دو تحول بزرگ اجتماعی معاصر یعنی دو انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی به نحو بارزتری دید.

با توجه به اهمیت و عمومیت مقوله آزادی از سویی ، و مناقشه ها و تغییراتی که بر سر این مفهوم در خلال دوره های مذکور بوجود آمده است و نیز به سبب ماندگاری این مسئله در سطح یک مسئله ی اجتماعی، سیاسی و تاریخی در ایران معاصر ، این تحقیق در پی آن است تا معنایی را که از مفهوم " آزادی " در دو نشریه پرتیراژ و موثر این دو دوره یعنی صوراسرافیل و کیهان مستفاد می شود ، با در نظر گرفتن شرایط و فضای سیاسی - اجتماعی آن زمان بررسی کند .

۴ ۱ - سوالات تحقیق

- ۱- چه مفهومی از آزادی بر مطبوعات دوران مشروطه مسلط بوده است ؟
- ۲- چه مفهومی از آزادی بر مطبوعات دوران انقلاب اسلامی مسلط بوده است؟
- ۳ - آزادی مطروحه در روزنامه های مشروطه چه تفاوتی با مفهوم آزادی مطروحه در روزنامه های انقلاب اسلامی ایران دارد ؟
- ۴ - سیر تحول مفهوم آزادی در مطبوعات این دو دوره به چه صورت بوده است؟

۴ ۱ - پیشینه تحقیق

در سالهای اخیر استفاده از روش تحلیل گفتمان برای مطالعه و پژوهش موضوع ها و مسائل اجتماعی ، سیاسی به دلیل کاراییها و ویژگیهای آن متداول شده است . تحلیل گفتمان روشی میان رشتهای است که از زبانشناسی تا علوم سیاسی و علوم اجتماعی را دربرمی گیرد و کارایی زیادی برای مطالعه و تحلیل سیستماتیک ساختار و محتوای مطبوعات دارد و اهمیت مطبوعات از آنجا ناشی می شود که بعنوان حوزه ای مهم برای تجلی زبان در زندگی سیاسی ، اجتماعی مردم مورد استفاده روزافزون سیاستمداران قرار دارد و ابزاری تأثیرگذار برای تجلی ایدئولوژی دولتمردان و صاحبان قدرت تلقی می شود .

" گفتمان دموکراسی در ایران ؛ ذهنیت تجدید پیرامونی و بحران مشروعیت دولت مدرن در ایران " عنوان پایان نامه دوره دکترای غلامرضا کاشی است که با روش تحلیل گفتمان فرکلاف صورت گرفته است . هدف این پژوهش مطالعه گفتار دموکراسی در ایران بوده است که به اعتقاد محقق از دوم خرداد ۷۶ به این سو، در عرصه

عمومی استیلا یافته است. تحقیق مزبور ضمن بررسی ساختار ذهن جمعی و شرایط ویژه فرهنگ سیاسی ایرانی در دوره مدرن، نشان داده است که دموکراسی در ایران، گفتمان دوره گذار است نه گفتمان دوره ثبات و استقرار.

این پژوهش که به مطالعه ظهور و افول نظام پهلوی اختصاص دارد، کوشیده است نشان دهد که چگونه نظام گفتمان رسمی به عنوان محصولی از ساختار چند شالوده ای ذهن جمعی، در بستر رخدادها و تحولات سیاسی، دگرگونی می پذیرد، این تحولات گفتمانی چه نسبتی با موقعیت و شرایط عینی نظام سیاسی دارد، نظام گفتمان رسمی چگونه مجال صورت بندی ضد گفتمان خود را فراهم می کند، و بالأخره اینکه یک الگوی گفتمان مشروعیت ساز، چگونه و با استمداد از کدام عوامل، امکان حضور می یابد و چگونه مقبولیت و قدرت هویت بخشی خود را از دست می دهد. چارچوب نظری این پژوهش از امتزاج نظریه جامعه شناختی اروینگ گافمن از یکسو، و نظریه گفتمان به روایت سلان، میشل فوکو و نورمن فرکلاف از سوی دیگر شکل گرفته است. دکتر کاشی، در این پژوهش، موقعیت های متفاوت پنج الگوی کلان معنابخش در ساخت گفتمان های سیاسی ایران را تحت عنوان، الگوی پادشاهی آرمانی، الگوی عصر موعود، الگوی ترقی، الگوی عدالت اجتماعی یا سوسیالیسم و الگوی دموکراسی مورد بررسی قرار داده و با طرح دو سوال و سه فرضیه، ساختار پژوهش خود را سامان داده است. محقق در پایان با تأکید بر سخن آغازین خود مبنی بر ظهور و افول دوره های "خوش باوری مفرط" در کنار فصولی از انفعال سیاسی، یأس، دلمردگی و سردی در عرصه سیاسی ایرانف به این نتیجه می رسد که ذهن جمعی ایرانیان با ورود به دوره مدرن به ذهنیتی چند شالوده ای متکثر تبدیل شده است. همچنین براساس نتایج این پژوهش، نظام باورهای مشروعیت زا با همسویی مجموعه عواملی، فرصت جلب افکار را می یابد و پس از چندی بی اعتبار شده، جای خود را به الگوهای بدیل می دهد، و بالأخره محققف عرصه سیاسی ایران را میدان چرخش گفتمان هایی دانسته است که تا حدودی با تصویر مدل های تخیلی به صحنه آمده اند.

"بررسی تحول گفتمان توسعه سیاسی در ایران" عنوان پایان نامه دکترای ارتباطات محمد مهدی فرقانی است که در سال ۱۳۸۱-۱۳۸۰ دفاع شده و به بررسی تحول گفتمان توسعه سیاسی در ایران پرداخته است و در مقاطع تاریخی، سیر تحول این گفتمان را مورد بررسی قرار داده است. در مجموع، پژوهش فوق گفتمان مسلط توسعه سیاسی را در سرمقاله و برخی مطالب مهم روزنامه های ایران در هشت دوره تاریخی ۱۲۸۵، ۱۳۱۲، ۱۳۲۰، ۱۳۳۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۸، ۱۳۷۱، ۱۳۷۷ به منظور بازشناسی ویژگی های گفتمانی در هر دوره مورد بررسی قرار داده است. دوره های مورد نظر از آنجاییکه منشأ تغییر و تحول در بنیانهای اجتماعی و توسعه بوده

اند و نگرش نو نسبت به توسعه سیاسی را رقم زده‌اند، انتخاب شده‌اند. سرمقاله‌های روزنامه‌های موردنظر نیز با استفاده از تکنیک و روش تحلیلگفتمان به عنوان " متن های معرف " و با تکیه بر الگوی تحلیل گفتمان فرکلاف مطالعه شده اند. بر مبنای یافته‌های این پژوهش، در نخستین سال پیروزی انقلاب مشروطه، شاخص های توسعه سیاسی از قبیل آزادی‌ها، قانون‌گرایی، جامعه مدنی، تکثرگرایی و رقابت و مشارکت سیاسی در وضعیت مطلوبی به سر می‌برد که حاصل به ثمرنشتن مبارزات ملت ایران برای رهایی از استبداد تاریخی است. در سال ۱۳۱۲، شاخص های توسعه سیاسی به شدت محو یا کمرنگ می‌شوند و حکومت مطلقه، ارکان خود را تحکیم می‌کند. در سال ۱۳۲۰، منحنی توسعه سیاسی، بار دیگر روند صعودی را طی می‌کند. اما می‌توان درک کرد که این وضعیت، ناشی از اراده و برنامه شاه جوان نیستف بلکه منبعث از نوعی هرج و مرج سیاسی، عدم تمرکز و تسلط بر امور، و تا حدی الزام به اصلاح تصویر ذهنی حکومت استبدادی و مطلقه رضاشاه در ذهنیت عمومی جامعه است. سال ۱۳۳۱، شاخص های توسعه سیاسی، بار دیگر صعود می‌کنند و به خصوص گفتمان استقلال و آزادی جایگاه ویژه‌ای می‌یابد. وضعیت سال ۱۳۵۲، مقطعی که محمدرضاشاه، به تحکیم پایه های حکومت مطلقه، که روند تکوین خود را پس از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ آغاز کرد، پرداخته است، وضعیت توسعه سیاسی به شدت به شرایط سال ۱۳۱۲ نزدیک می‌شود. وضعیت شاخص های توسعه سیاسی در سال ۱۳۵۸ را تا حدودی می‌توان به سال ۱۳۲۰ نزدیک دانست. شکل‌گیری و رشد مطبوعات گوناگون ف‌احزاب سیاسی، برخی نهادهای مدنی و برخی جلوه‌های آزادیف ناشی از رهاشدگی اوایل انقلاب است که به تدریج روند نزولی را طی می‌کند. وضعیت سال ۱۳۷۱ از لحاظ توسعه سیاسی، مطلوب نیست. در این سال نیز گرچه مانند مقطع سال ۱۳۵۲ به نوسازی اجتماعی-اقتصادی، توجه فراوان می‌شود اما بعد سیاسی و فرهنگی توسعه به شدت مورد غفلت قرار می‌گیرد. سال ۱۳۷۷، سال اوج گیری گفتمان توسعه سیاسی است. در واقع تنها در این مقطع است که مفهوم " توسعه سیاسی " به طور مستقیم به کار رفته، زیرا در مقاطع دیگر، ما اساساً با شاخص‌ها و مفاهیم توسعه سیاسی و نه اصطلاح و مفهوم آن روبرو هستیم. گفتمان توسعه سیاسی در این سال، حتی از نخستین سال پیروزی انقلاب مشروطه نیز جایگاه بالاتری دارد. به طور کلی می‌توان گفت که براساس نتایج این تحقیق، سال ۱۳۷۷، نقطه اوج منحنی شاخص های توسعه سیاسی و سال ۱۳۱۲، نقطه حضيض آن است.

" گفتمان نشریات حزبی: اقتدارگرایی و تکثرگرایی " عنوان پژوهشی است که با استفاده از روش تحلیل گفتمان در سال ۱۳۷۸ توسط شعبانعلی بهرامپور انجام شده است. در این پژوهش، انعکاس و بازنمایی شش رویداد نظارت استصوابی، استیضاح وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی اولین دولت محمد خاتمی توسط مجلس پنجم، قتل‌های زنجیره‌ای پاییز ۱۳۷۷، طرح اصلاح قانون مطبوعات، حادثه کوی دانشگاه تهران و بحث

خشونت در هفت نشریه حزبی ارزشها، شما، یالثارث، مشارکت، عصر ما، جام هفته و همبستگی مورد بررسی قرار گرفته است. براساس یافته‌های این تحقیق نشریات حزبی مورد بررسی بجز نشریه ارزشها، همگی در زمان بررسی، دیدگاه و خط سردبیری مشخصی را دنبال کرده‌اند. به عبارت دیگر این نشریات دچار تحول گفتمانی نشده‌اند، بلکه یک بینش و دیدگاه را در سراسر زمان بررسی حفظ کرده‌اند. نشریات شما، یالثارث و جام هفته در طول مدت مورد بررسی و همچنین در انعکاس کلیه رویدادهای مورد بررسی از گفتمان اقتدارگرایی و آمریت پیروی کرده‌اند. نشریات مشارکت، عصرما و همبستگی در زمان بررسی و همچنین در انعکاس و بازنمایی کلیه رویدادهای مورد بررسی از گفتمان "تکثرگرایی" تبعیت کرده‌اند. نشریه ارزشها که خود را مستقل از دو دیدگاه مذکور می‌دانسته، روی هم رفته دچار تحول گفتمانی بوده است. این نشریه در مجموع به سمت گفتمان تکثرگرایی گرایش داشته و نهایتاً به نشریات مشارکت، عصرما و همبستگی نزدیک شده است.

"بررسی تحول گفتمان‌های سیاسی در حوزه تعامل دین و دولت (پس از انقلاب اسلامی) عنوان پایان‌نامه دکتری خانم مریم بیژنی است که برپایه‌های نظری تحلیل انتقادی گفتمان، "مشروعیت سیاسی" از دیدگاه ماکس وبر و نظریه ربطی گفتمان لاکلاو و موفی استوار است. با استفاده از روش تحلیل گفتمان به رابطه زبان، قدرت و ایدئولوژی پیرامون موضوع پژوهش در دوره مذکور می‌پردازد. نتایج حاصل از این پژوهش بیانگر آن است که الگوی تعامل دین و دولت، اگرچه همواره از سوی گفتمان‌های سیاسی رسمی دولت و شاخص‌ترین گفتمان‌های سیاسی رقیب در شش مقطع تاریخی پس از انقلاب مطرح شده اما با مولفه‌ها و نشانه‌های مختلف در هر دوره از تفسیر حداکثری و حداقلی برخوردار بوده است. این تفاوت‌ها، علاوه بر نشانه‌های مفصل بندی شده در الگوی تعامل دین و دولت، در نوع مشروعیت سیاسی موردنظر گفتمان‌های سیاسی (رسمی و رقیب) و تلقی آنها از شیوه و چگونگی تعامل "دین" و "قدرت سیاسی" برای اداره کشور نیز مشهود است. "خاستگاه‌های اجتماعی و گفتمان‌های نیروهای سیاسی در انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی" عنوان رساله دکتری علیرضا تاجداری است که در آن محقق با روش تحلیل گفتمان سعی کرده است تا گفتمان‌های دو انقلاب مشروطه و اسلامی را از طریق نیروهای سیاسی فعال در آن شناسایی و علت آن را بیان نماید. به این منظور در این تحقیق، بر مبنای چارچوب تئوریک سه نیروی سیاسی در هریک از انقلاب‌های مشروطه و اسلامی انتخاب شده و گفتمان‌های آنها تحلیل شده‌اند. حزب دموکرات ایران (روزنامه ایران نو)، حزب اجتماعيون - اعتداليون (روزنامه مجلس)، شیخ فضل الله نوری و طرفدارانش (لویح) از انقلاب مشروطه، و در انقلاب اسلامی حزب توده (روزنامه مردم)، نهضت آزادی ایران (روزنامه میزان)، و امام خمینی (بیانات

و اعلامیه ها) برای تحلیل انتخاب شدند. براساس یافته های تحقیق مشخص شد که گفتمان نیروهای سیاسی غالب در انقلاب مشروطه گفتمان غربی گرای آزادیخواه و گفتمان نیروی مخالف گفتمان بومی گرای مقاومت (حفظ خود) بوده است. در نقطه مقابل، در انقلاب اسلامی گفتمان بومی گرای بازگشت به خود غالب بوده و گفتمان غربی گرای آزادیخواه و عدالتخواه ضد سرمایه داری، گفتمان های مخالف و غیر مسلط بوده اند.

شاید بتوان گفت که نزدیکترین تحقیقی که به روش تحلیل گفتمان انجام شده است و به موضوع تحقیق محقق نزدیک است، همین تحقیق علیرضا تاجداری است که گفتمان های دو دوره مشروطه و انقلاب اسلامی را استخراج کرده است. محقق در تکمیل این تحقیق برآن خواهد بود تا با استفاده از روش تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف، معنایی را که از آزادی در این دو دوره و متأثر از گفتمان هایی که در این زمان ها حاکم بودند و تأثیری که فضای سیاسی اجتماعی در بوجود آمدن این گفتمان ها داشتند، را استخراج نماید.

۱-۴- ضرورت و اهمیت موضوع :

در مورد ضرورت و اهمیت مسئله آزادی و سیر تحول مفهومی آن، باید به این مسئله اشاره کرد که هنوز این مفهوم یکی از مسائل مهم اجتماعی در عرصه تئوری و عمل در میان روشنفکران و سیاستمداران است. در واقع همانطور که می دانیم هر پدیده اجتماعی تا زمانیکه " افراد جامعه در مورد آن دچار نابسامانی ذهنی هستند " و قابل مطالعه و تحقیق در جامعه است، هنوز " مسئله اجتماعی " به معنای اخص آن خواهد بود. بنابراین باید گفت، از آنجا که هنوز " مسئله آزادی " در جامعه ما یک " مسئله " یا " مشکله " به حساب می آید و صحبت از حدود و ثغور آن، هنوز نقل محافل سیاسی و روشنفکری است، پس " مسئله " بودن آن حتمی، و بنابراین بررسی و تحقیق علمی در مورد آن ضروری است.

تاریخ نشان می دهد که مردم ایران در طول یک قرن اخیر هزینه های زیادی را برای دستیابی به آزادی پرداخت کرده اند اما راههایی را که نخبگان سیاسی در گذار به آزادی و دموکراسی تجربه کرده اند نه تنها منجر به نهادینه شدن ساختار دموکراتیک نشده بلکه هر بار شکل جدیدی از اقتدارگرایی بازتولید گردیده است. استقرار آزادی در ایران نیازمند زمینه های اجتماعی مناسب است. مطالعه علمی این زمینه ها هم می تواند در انتخاب مناسب ترین الگوی گذار به آزادی و دموکراسی مؤثر باشد و هم در برقراری آزادی و دموکراسی متناسب با ساختارهای اجتماعی-فرهنگی ایران. بنابراین تحقیق در مورد مسئله آزادی از اهمیت اجتماعی خاصی نیز برخوردار است.

۱-۵- اهداف تحقیق :

بسیاری بر این باورند که علت مسئله ماندن بسیاری از مفاهیم مدرن در افکار عمومی ما ایرانیان در طی صد سال اخیری که ما با این مفاهیم آشنا شده ایم ، این بوده است که در طی این سالها همواره روشنفکران ما در رویارویی با وقایع و حوادث مهم در تاریخ ایران همواره نگاهی از بیرون و بعضاً ایدئولوژیک به این حوادث داشته اند و همواره در پی آن بوده اند تا با سرهم کردن کلمات و مفاهیم و یا وارد کردن بی مقدمه آنها به تفسیر این وقایع و اتفاقات پردازند . برای همین هیچگاه نتوانستند به نظریه پردازی بر روی این مفاهیم اساسی مدرن ، با توجه به زمینه های تاریخی و سیاسی - اجتماعی ایران پردازند . و همین مسئله را یکی از علل مهم تکرار وقایع در طول تاریخ ایران دانسته اند . در واقع اگر این سخن معروف توکویل را بپذیریم که درجه تجدد (جدید بودن) یک ملت را تعداد کلمات جدید بکار رفته در آن تعیین نمی کند ، بلکه درجه تجدد یک ملت بخاطر **مضمون** مفاهیم جدیدی است که آن ملت بکار می برد . فکر می کنم که تحقیقات اینچینی بتواند اهدافی چون نحوه و چگونگی حرکت ما به سوی تمدن جدید و اینکه آیا اساساً ما در دوره های حساس و مهمی چون دو دوره مورد بررسی این تحقیق - مشروطه و انقلاب اسلامی - توانسته ایم که مضمون جدید این مفاهیم نوین را دریابیم یا اینکه صرفاً به ورود بی پشتوانه این مفاهیم جدید اکتفا کرده و بدینوسیله در پی آن بوده ایم تا فقط هرچه سریعتر در سِلک کشورهای متجدد درآییم، را نشان دهد . به همین خاطر این تحقیق در پی آن است تا با مشخص کردن معنای مورد استفاد از مفهوم " آزادی " در این دو دوره مهم تاریخ معاصر ایران ، در وهله اول بفهمد که آیا این مفهوم نیز تحت تأثیر ملاحظات ایدئولوژیک قرار گرفته است؟ و چنین برداشتی چه رابطه ای با نظم گفتمانی موجود و یا زمینه های سیاسی و اجتماعی آن زمان دارد؟ باشد که بدینوسیله این تحقیق بتواند زمینه درکی بهتر از دو دوره مهم مذکور در تاریخ معاصر ایران و مولفه های تأثیر گذار در تعیین معنای مفاهیم مدرن در این دو دوره را ، فراهم آورد . چرا که به جرأت می توان گفت که نوع تلقی و برداشت از مفهوم " آزادی " می تواند سرشت نظام های سیاسی و حتی اجتماعی و اینکه آن نظام ها تا چه اندازه توانسته اند مضمون نوین این مفهوم را در خود هضم کنند ، نشان دهد .

۱-۶- ویژگی ها و علت های انتخاب دو دوره تاریخی مورد انتخاب این تحقیق

علت انتخاب دو مقطع انتخاب شده در این تحقیق این است که ما در هر دوی این دوره ها شاهد چرخش یا تحول گفتمانی و تغییر در بنیان مفاهیم اندیشه سیاسی و تلقی و استنباط از آنها هستیم . برای همین سعی کردیم تا در ذیل به ارائه شرح مختصری از زمینه های تاریخی، ویژگی ها و اهمیت این دو دوره پردازیم .

از زمان صدور فرمان مشروطیت در ۱۴ جمادی الثانی ۱۳۲۴ ه.ق تا به توپ بسته شدن مجلس توسط محمد علی شاه و قزاقان روس در ۲۳ جمادی الأولى ۱۳۲۶ و آغاز استبداد صغیر، که به "مشروطه اول" نیز معروف است را می توان تاریخ بیداری ایرانیان و به زیر کشیدن استبداد چندین هزارساله، و آغاز دورانی سرشار از امیدواری، شور و هیجان عمومی جهت در افکندن طرحی نو دانست. در واقع در این دوران متأثر از حاکمیت گفتمان لیبرال دموکراسی نوعی نگرش جدید به عرصه سیاست و فرهنگ حکمفرما شد که براساس آن توزیع قدرت، تحزب، فردیت، قانون گرایی، آزادی و... به رسمیت شناخته شد. همچنین در این دوره ما شاهد افزایش چندبرابری تعداد و تیراژ مطبوعات هستیم. نقش مطبوعات در این دوره را باید در تحولات بعدی مشروطه بسیار مهم و موثر دانست. چرا که در این دوره با به رسمیت شناخته شدن آزادی مطبوعات به موجب قانون اساسی، مطبوعات تبدیل به تریبون احزاب و گروههای مختلف جهت بیان آراء و نظراتشان شد. در واقع مطبوعات این دوره شاهد تداعی گفتمان های متفاوت و نزاع میان آنها بر سر تلقی و استنباط شان از مفاهیم جدید است. بیگمان انقلاب مشروطه سرآغاز پیدایش برداشتهایی نو از حاکمیت، ملت، دولت، شهروندی، آزادی، عدالت، قانون، و... بود، که آنها را می توان در مقالهها و سرمقالات روزنامههای منتشر شده در این دوران مورد ملاحظه قرار داده و آنها را استخراج نمود.

روزهای پس از فرار شاه از ایران (۲۶ دیماه ۵۷) تا تصویب قانون اساسی جمهوری اسلامی (در ۱۲ آذر ۵۸) را میتوان آغازی بر پایان یک دوره استبدادی دیگر در تاریخ پر فراز و نشیب ایران دانست. در واقع از زمان رفتن شاه از ایران و با بازشدن فضای مطبوعات ما شاهد به چالش کشیده شدن گفتمان مدرنیسم مطلقه پهلوی و شکلگیری گفتمان های جدید هستیم. که البته میتوان گفت در این دوره و به خصوص پس از پیروزی انقلاب در ۲۲ بهمن ماه، متأثر از شرایط بوجود آمده و لزوم حفظ وحدت میان گروهها و در واکنش به گفتمان حاکم در دوران پهلوی و همچنین رهبری کاریزماتیک امام خمینی، نوعی گفتمان سنتی و در عین حال ایدئولوژیک بر جامعه مسلط می شود. نمودهای تسلط این گفتمان در این دوره را می توان در مواردی چون دادن رأی "آری" به جمهوری اسلامی، پررنگ شدن شعارهای دینی و ضد لیبرالی، درج اصل ولایت فقیه در قانون اساسی و... مورد ملاحظه قرار داد.

۱-۷- گفتمان های سیاسی مسلط در این دو دوره

به طور کلی زندگی و کردارهای سیاسی در هر جامعه ای در چارچوب گفتمان سیاسی مسلط تعیین می یابد. هر گفتمانی شکل خاصی از زندگی و کردارهای سیاسی را ممکن می سازد و هویت و خودفهمی های فردی را به

شیوه‌ی ویژه‌ای تعریف می‌کند و برخی از امکانات سیاسی را محقق و برخی دیگر را حذف می‌نماید. چون هر گفتمان سیاسی حاوی اصول و قواعدی است که کردارهای سیاسی را متعین می‌سازند، تحول گفتمانی لازمه تحول در آن کردارهاست. ساختار سیاسی حوزه‌ای است که در پرتو گفتمان شکل می‌گیرد و با تغییر گفتمانها ساختارها دگرگون می‌شوند و از نو تعین می‌یابند. از سوی دیگر استقرار و سلطه هر گفتمانی نیازمندی پشتیبانی آن از جانب نیروها و قدرتهایی است. (بشیریه، ۱۳۸۲: ۶۳). از دیدگاه دکتر بشیریه در دو دوره مشروطه و انقلاب اسلامی، به رغم آنکه هر دو بر مفهوم "آزادی" تأکید دارند، اما در آنها دو گفتمانی مسلطی متفاوت قابل تشخیص است که متأثر از زمینه‌ها و فضاها‌ی پیرامونی دوران خویش است.

۱-۷-۱- گفتمان دموکراسی

تا قبل از وقوع انقلاب مشروطه در سال ۱۲۸۵ ه.ش، گفتمان مطرح در جامعه، گفتمان مسلط در قدرت بودند. اما انقلاب مشروطه گفتمان تازه‌ای را به عرصه سیاست و حکومت کشاند که می‌توان آن را گفتمان دموکراسی "یا" قانونخواهی" نامید. "این گفتمان بر کردارهایی چون محدودیت قدرت، قانون‌گرایی، مشارکت، رقابت، تحمل و تساهل، نوگرایی و قرائت دموکراتیک از دین تأکید گذاشته است. " (همان: ۷۱) این گفتمان در جدال و رقابتی طولانی با گفتمان پاتریمونالیسم سنتی، سرانجام توانست آن را به حاشیه رانده و خود به گفتمان سیاسی مسلط تبدیل شود. "انقلاب مشروطه حتی صرفنظر از نتایج نهایی و عوامل دخیل در آن، به عنوان جنبشی عمومی علیه استبداد به شمار می‌آید و خلاصه‌ترین تعبیر از آن؛ تکاپویی برای محدود کردن اقتدار سنتی و توزیع قانونمند قدرت در چارچوب نهادهایی است. " (خانیک، ۱۳۸۱: ۱۷۹) "گرچه گفتمان مشروطه نیز خود در جدال و رقابت با گفتمان‌های دیگر از جمله گفتمان "مشروع‌خواهی" و نیز گفتمان سنت‌گرایان پاتریمونال دچار سایش و فرسودگی زودرس شد و ویژگی‌های اولیه خود را از دست داد، اما به هر حال پایه‌های سنت دموکراسی را برقرار ساخت. " (فرقانی، ۱۳۸۱: ۱۳) شایسته ذکر است که در گفتمان مشروطه، سه مقوله "آزادی"، "برابری" و "برادری" محوریت داشته است.

۱-۷-۲- گفتمان ستگرایی ایدئولوژیک

انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷ را که به مثابه بزرگترین انقلاب مردمی جهان در دهه‌های پایانی قرن بیستم مطرح است، می‌توان متأثر از شکلگیری گفتمانی از اسلام سیاسی علیه خودکامگی رژیم پهلوی دانست. "این گفتمان در واکنش به مدرنیسم مطلقه پهلوی پدیدار شد و در آغاز دو تعبیر متفاوت از آن عرضه گردید: یکی از